

કાયું સરવૈયું (Trial Balance)

1. પ્રસ્તાવના	4. ગાણિતિક દૃષ્ટિએ સાચું કાયું સરવૈયું પણ
2. સાચો અને વાજબી ખ્યાલ	નિયમોની દૃષ્ટિએ ખોટું કાયું સરવૈયું
3. કાયું સરવૈયું એટલે શું ?	5. ગાણિતિક દૃષ્ટિએ અને ખાતાના નિયમોની દૃષ્ટિએ ખોટું કાયું સરવૈયું – સ્વાધ્યાય

1. પ્રસ્તાવના (Introduction)

આપણે પ્રકરણ 1માં અભ્યાસ કર્યા પ્રમાણે હિસાબી પદ્ધતિ એ વિજ્ઞાન અને કળા છે. હિસાબી પદ્ધતિ વિજ્ઞાન હોવાથી તેના પોતાના નિયમો - સિદ્ધાંતો - પ્રણાલિકાઓ છે. હિસાબો તૈયાર કરતી વખતે આ તમામ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. અગાઉ અભ્યાસ કર્યા પ્રમાણે આ હિસાબોનો ઉપયોગ ધંધા ઉપરાંત જુદા જુદા પક્ષકારો દ્વારા કરવામાં આવે છે. તેથી તૈયાર થયેલા હિસાબોને પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે. હિસાબો સાચી અને વાજબી આર્થિક સ્થિતિ દર્શાવે છે તે અંગેનું પ્રમાણપત્ર કંપનીના સ્વરૂપમાં અપેક્ષિત હોય છે. બિનકોર્પોરેટ સ્વરૂપમાં **સાચું અને વાજબી** ચિત્ર ગર્ભિત રીતે અપેક્ષિત છે.

2. સાચો અને વાજબી ખ્યાલ (True and Fair View)

ધંધાના હિસાબો સાચા અને વાજબી છે તે અંગેની જાણકારી બે બાબતોના આધારે નક્કી થાય છે :

- (1) હિસાબો ગણિતની દૃષ્ટિએ સાચા છે
- (2) હિસાબો નિયમોના આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.

હિસાબો તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ એ દ્વિનૌંધી નામા પદ્ધતિ છે, જેમાં વ્યવહારની બે અસરો થતી હોય છે, ઉધાર અને જમા. તેથી બધા વ્યવહારોનો ઉધાર બાજુનો સરવાળો એ જમા બાજુના સરવાળા જેટલો હોય છે અથવા જમા બાજુનો સરવાળો એ ઉધાર બાજુના સરવાળા જેટલો હોય છે. જો ઉધાર અને જમા બાજુના સરવાળા સરખા ન હોય તો હિસાબો ગણિતની દૃષ્ટિએ સાચા નથી.

હિસાબી પદ્ધતિ એ વિજ્ઞાન છે, તેથી વ્યવહારો નોંધવા માટે ખાતાનાં ત્રણ પ્રકાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે – વ્યક્તિનાં ખાતા, માલમિલકતનાં ખાતા અને ઊપજ-ખર્ચનાં ખાતા – તેમના નિયમોના આધારે જ વ્યવહારો લખવામાં આવ્યા હોય તો હિસાબો સાચી પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે.

હિસાબો ગણિતની દૃષ્ટિએ સાચા છે તે કેવી રીતે જાણી શકાય ? તે બાબતનો આ પ્રકરણમાં અભ્યાસ કરીશું.

હિસાબો ગણિતની દૃષ્ટિએ સાચા છે તે વિગતો દર્શાવતું પત્રક કાયું સરવૈયું છે. હિસાબો લખવાની શરૂઆત વ્યવહારથી થાય છે. ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ વ્યવહાર ઓળખાય છે, તેની આમનોંધ કે પેટાનોંધમાં નોંધ કરવામાં આવે છે. ખાતાવહીમાં ખતવણી કરવામાં આવે છે. ખાતાવહીમાં તમામ ખાતાઓની બાકીઓ શોધાતી હોય છે. આ બાકીઓ ઉધાર અને જમા હોય છે. આ બાકીઓને જે પત્રકમાં દર્શાવવામાં આવે છે તેને કાયું સરવૈયું કહેવામાં આવે છે. આ પત્રક કે કાચા સરવૈયામાં દર્શાવેલ ઉધાર બાકીઓનો સરવાળો અને જમા બાકીઓનો સરવાળો સરખો હોવો જોઈએ – આ પરિસ્થિતિ હિસાબો પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ ગાણિતિક રીતે સાચા છે, તેવું દર્શાવે છે. ટૂંકમાં, ધંધાના હિસાબો ગણિતની દૃષ્ટિએ સાચા હોય અને નામાના (હિસાબી પદ્ધતિના) નિયમો પ્રમાણે લખાઈને ભૂલરહિત તૈયાર થયા હોય તેવા હિસાબો સાચા અને વાજબી છે તેમ કહેવામાં આવે છે. જે ધંધાની સાચી અને વાજબી પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે.

3. કાયું સરવૈયું એટલે શું ? (What is Trial Balance ?)

“કાયું સરવૈયું એ એવું પત્રક છે, જે ખાતાવહીમાં દર્શાવેલ ઉધાર બાકીઓ અને જમા બાકીઓ ગણિતની દૃષ્ટિએ સાચી છે, તે દર્શાવે છે.” અહીં ઉધાર બાકીઓનો સરવાળો અને જમા બાકીઓનો સરવાળો સરખો હોવો જોઈએ, તો જ કાયું સરવૈયું ગાણિતિક દૃષ્ટિએ સાચું છે તેમ કહેવાય.

કાચું સરવૈયું જે-તે દિવસનું તૈયાર કરવામાં આવે છે. દા.ત., શ્રી રમણલાલનું તા. 31-3-2015ના રોજનું કાચું સરવૈયું. ઉપર મુજબનું શીર્ષક કાચું સરવૈયું તૈયાર કરતાં પહેલાં આપવામાં આવે છે. આ કાચા સરવૈયામાં દર્શાવાતી બાકીઓ જે-તે હિસાબી સમયના અંતનું જે-તે ખાતાનું તારણરૂપ સ્વરૂપ છે.

(1) કાચા સરવૈયાનાં લક્ષણો (Characteristics of trial balance) :

(i) પત્રક છે (It is a statement) : કાચું સરવૈયું પત્રકના સ્વરૂપમાં હોય છે. તે ખાતા તરીકે ગણવામાં આવતું નથી.

(ii) નિર્ધારિત સમય (Specific period) : કાચા સરવૈયાનો સમયગાળો નિર્ધારિત હોય છે. સામાન્ય રીતે કાચું સરવૈયું 1 વર્ષ એટલે કે બાર માસ માટે હિસાબી વર્ષનાં અંતે તૈયાર કરવામાં આવે છે. 12 માસથી ઓછા સમયનું કાચું સરવૈયું પણ તૈયાર કરી શકાય છે.

(iii) ખાતાઓની ગણિતિક ચોકસાઈ (Mathematical accuracy of accounts) : ખાતાવહીમાં દર્શાવેલ તમામ ઉધાર બાકીઓ અને જમા બાકીઓ અહીં દર્શાવવામાં આવે છે. આ બંને બાકીઓના સરવાળા અંગેની ચોકસાઈ કાચા સરવૈયા દ્વારા નક્કી થતી હોય છે.

(iv) દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિ (Double entry system) : જ્યાં દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિનો ઉપયોગ થતો હોય ત્યાં કાચું સરવૈયું તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(v) વાર્ષિક હિસાબો પહેલાંનો તબક્કો (Pre-stage of final accounts) : ધંધાના વાર્ષિક હિસાબો પહેલાં કાચું સરવૈયું તૈયાર કરવામાં આવે છે. વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર થતાં પહેલાં શક્ય તેટલી ભૂલો શોધવામાં આવે છે, જેથી કરીને હિસાબો સાચું અને વાજબી ચિત્ર રજૂ કરે.

(2) કાચા સરવૈયાના હેતુઓ (Objectives of trial balance) :

(i) ગણિતિક ચોકસાઈ (Arithmetical accuracy) : ખાતાવહીનાં ખાતાઓની ગણિતિક ચોકસાઈ કાચા સરવૈયા દ્વારા કરવામાં આવે છે. ઉધાર બાકીઓ અને જમા બાકીઓનો સરવાળો સરખો છે, તે તપાસવામાં આવે છે.

(ii) ભૂલો શોધવી અને સુધારવી (Locate error and their rectification) : કાચા સરવૈયા દ્વારા ઉધાર અને જમા બાકીઓના સરવાળા સરખા ન થાય તો ભૂલો શોધવામાં આવે છે.

(iii) વાર્ષિક હિસાબોમાં સરળતા (Easy preparation of final accounts) : કાચું સરવૈયું વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરતાં પહેલાંનું પગથિયું છે. શક્ય તમામ ભૂલો આ તબક્કે શોધવામાં આવે છે. જેથી કરીને વાર્ષિક હિસાબોની ભૂલો ન્યૂનતમ રહે છે અથવા ભૂલો રહેતી નથી. જેથી વાર્ષિક હિસાબો સરળતાથી ઝડપી ધોરણે તૈયાર થઈ શકે છે.

(iv) ખાતાઓની બાકીઓ (Balances of accounts) : હિસાબોમાં જેટલાં પણ ખાતાઓ હોય તે દરેક ખાતાઓની બાકીઓ કાચા સરવૈયામાં દર્શાવવામાં આવે છે. તેથી કોઈ પણ ખાતાની બાકી કાચા સરવૈયાં પરથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

કાચું સરવૈયું આમ હિસાબી પદ્ધતિનું ખૂબ જ અગત્યનું અંગ છે. કાચું સરવૈયું બંને બાજુના સરવાળા સરખા દર્શાવે તો ગણિતિક સિવાયની જ ભૂલો શોધવાની બાકી રહે છે.

(3) કાચું સરવૈયું તૈયાર કરવાની રીતો (Methods of preparation of a trial balance) :

(i) સરવાળા પદ્ધતિ (Total method) : આ પદ્ધતિમાં દરેક ખાતાની ઉધાર બાજુ અને જમા બાજુનો સરવાળો કરવામાં આવે છે. ઉધાર બાજુના સરવાળાને અને જમા બાજુના સરવાળાને દર્શાવવામાં આવે છે. દા.ત., રમેશને ઉધાર માલ વેચ્યો ₹ 20,000. રમેશ પાસેથી ₹ 18,000 રોકડા મળ્યા. વેચાણ વખતે રમેશ ખાતે ઉધાર ₹ 20,000 થશે અને તેમણે ચૂકવ્યા ત્યારે તેમના ખાતે ₹ 18,000 જમા દર્શાવવામાં આવશે. આ જ રકમો કાચા સરવૈયામાં ઉધાર બાજુના સરવાળા તરીકે ₹ 20,000 અને જમા બાજુના સરવાળા તરીકે ₹ 18,000 દર્શાવવામાં આવશે. સામાન્ય રીતે આ પદ્ધતિ ઓછી પ્રચલિત છે.

આ રીતનાં કાચાં સરવૈયાંનો નમૂનો નીચે પ્રમાણે છે :

શ્રી રમણલાલનું તા. 31-3-2015નાં રોજનું કાચું સરવૈયું

ખાતાનું નામ	ખા.પા.	ખાતાની ઉધાર બાજુનો સરવાળો (₹)	ખાતાની જમા બાજુનો સરવાળો (₹)
✓		✓	
✓		✓	
✓		✓	
✓			✓
✓			✓
✓			✓
		✓	✓

ઉદાહરણ 1 : શ્રી ધર્મના હિસાબી ચોપડા પરથી તા. 31-3-2015નાં રોજનાં વિવિધ ખાતાનાં ઉધાર બાજુ અને જમા બાજુના સરવાળા આપ્યા છે, તે પરથી કાચું સરવૈયું તૈયાર કરો :

ખાતાનું નામ	ખા.પા.	ખાતાની ઉધાર બાજુનો સરવાળો (₹)	ખાતાની જમા બાજુનો સરવાળો (₹)
મૂડી ખાતું		—	90,000
ઉપાડ ખાતું		20,000	—
પરમનું ખાતું		3000	9500
કરમનું ખાતું		4000	6000
અસ્મિતાનું ખાતું		8000	2000
ખુશબુનું ખાતું		10,000	3000
શેઠ એન્ડ બ્રધર્સનું ખાતું		9000	2000
રોકડ ખાતું		57,000	49,500
બેન્ક ખાતું		30,000	8000
ફર્નિચર ખાતું		20,000	—
ખરીદ ખાતું		25,000	—
વેચાણ ખાતું		—	28,000
પગાર ખાતું		5000	—
મજૂરી ખાતું		6000	—
સ્ટેશનરી ખાતું		1000	—
વટાવ ખાતું		2000	—
ખરીદપરત ખાતું		—	2000

શ્રી ધર્મનું તા. 31-3-2015નાં રોજનું કાચું સરવૈયું

ખાતાનું નામ	ખા.પા.	ખાતાની ઉધાર બાજુનો સરવાળો (₹)	ખાતાની જમા બાજુનો સરવાળો (₹)
મૂડી ખાતું		—	90,000
ઉપાડ ખાતું		20,000	—
પરમનું ખાતું		3000	9500
કરમનું ખાતું		4000	6000
અસ્મિતાનું ખાતું		8000	2000
પુશ્બુનું ખાતું		10,000	3000
શેઠ એન્ડ બ્રધર્સનું ખાતું		9000	2000
રોકડ ખાતું		57,000	49,500
બેન્ક ખાતું		30,000	8000
ફર્નિચર ખાતું		20,000	—
ખરીદ ખાતું		25,000	—
વેચાણ ખાતું		—	28,000
પગાર ખાતું		5000	—
મજૂરી ખાતું		6000	—
સ્ટેશનરી ખાતું		1000	—
વટાવ ખાતું		2000	—
ખરીદપરત ખાતું		—	2000
		2,00,000	2,00,000

(ii) બાકીની પદ્ધતિ (Balance method) : આ પદ્ધતિમાં ઉધાર બાજુના સરવાળા અને જમા બાજુના સરવાળાના તફાવતને કાચા સરવૈયામાં દર્શાવવામાં આવે છે. ખાતાની ઉધાર બાજુનો સરવાળો વધારે હોય ત્યારે તફાવત ખાતાની જમા બાજુએ આવે છે, પણ તે ઉધાર બાકી ગણાય છે. ખાતાની જમા બાજુનો સરવાળો વધારે હોય ત્યારે તફાવત ખાતાની ઉધાર બાજુએ આવે છે, પણ તે જમા બાકી ગણાય છે. વ્યવહારમાં આ પદ્ધતિ પ્રચલિત છે. આ રીતના આધારે વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

દા.ત., ઉપરના પાન નંબર 228નાં ઉદાહરણમાં રમેશનું ખાતું ઉધાર બાજુ ₹ 20,000 અને જમા બાજુ ₹ 18,000 દર્શાવે છે. આ પદ્ધતિમાં તફાવતની રકમ ₹ 2000 ઉધાર બાકી તરીકે દર્શાવાશે.

ઉધાર		રમેશનું ખાતું		જમા	
વિગત	રકમ (₹)	વિગત	રકમ (₹)		
વેચાણ ખાતે	20,000	રોકડ ખાતે	18,000		
		બાકી આગળ લઈ ગયા	2000		
	20,000		20,000		

આમ કાચા સરવૈયા ₹ 20,000 ઉધાર બાજુ અને ₹ 18,000 જમા બાજુ દર્શાવાનાં બદલે ઉધાર બાજુ ₹ 2000 ચોખ્ખી રકમ બતાવવામાં આવશે.

કાચું સરવૈયું પત્રકનાં સ્વરૂપે અથવા ખાતાના સ્વરૂપે તૈયાર કરી શકાય છે. (ઉધાર બાકીઓ અને જમા બાકીઓના સ્વરૂપે) ઉદાહરણ 2 પત્રક પ્રમાણેનું કાચું સરવૈયું બતાવે છે. જેમાં પ્રથમ ખાનું ખાતાનું નામ, બીજું ખાતાવહી પાના નંબર, ત્રીજું ઉધાર બાકી રકમ અને ચોથું જમા બાકી રકમ દર્શાવે છે.

ઉદાહરણ 3 ખાતા સ્વરૂપે તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેમાં પ્રથમ ખાનું ઉધાર બાકી દર્શાવતા ખાતાનું નામ અને બીજું ખાનું ઉધાર બાકી વાળા ખાતાની રકમ માટેનું છે. ત્રીજું ખાનું જમા બાકી દર્શાવતા ખાતાનું નામ અને ચોથું ખાનું જમા બાકી વાળા ખાતાની રકમ માટેનું છે.

ઉદાહરણ 2 : નીચેની બાકીઓ ઇન્દરના હિસાબી ચોપડાઓમાંથી લેવામાં આવી છે. તેના પરથી તા. 31-3-2015નાં રોજનું કાચું સરવૈયું તૈયાર કરો.

ખાતાનું નામ	રકમ (₹)	ખાતાનું નામ	રકમ (₹)
મૂડી ખાતું	2,10,400	10 % સરકારી જમીનગીરીઓ	25,000
ઉપાડ ખાતું	10,000	શરૂઆતનો સ્ટોક	75,000
દેવાદારો	43,750	ખરીદ ખાતું	73,250
લેણદારો	35,600	વેચાણ ખાતું	1,06,000
રોકડ	88,050	ખરીદમાલપરત ખાતું	9250
ફર્નિચર	25,000	વેચાણમાલપરત ખાતું	6250
બેન્કસિલક	39,900	અંગત વપરાશ માટે લીધેલ માલ	5000
મળેલ કમિશન	1500	બેન્ક લોન	25,000
બેન્ક કમિશન	350	આપેલ વટાવ	5000
વીજળી ખર્ચ	6200	મળેલ વટાવ	1500
મજૂરી	1500	ગાડાભાડું	1000
પગાર	5000	આગથી થયેલ નુકસાન	3000
આગથી બળી ગયેલ માલ	15,000	ટેલિફોન ખર્ચ	1000

ઉધાર બાકી અને જમા બાકી અંગે સમજૂતી

બાકીઓ	વ્યક્તિ ખાતા	માલ-મિલકત ખાતા	ઊપજ-ખર્ચ ખાતા
ઉધાર બાકીઓ :	ઉપાડ ખાતું દેવાદારો	રોકડ ફર્નિચર બેન્કસિલક 10 % ની સરકારી જમીનગીરીઓ શરૂઆતનો સ્ટોક ખરીદ ખાતું વેચાણમાલ પરત ખાતું	બેન્ક કમિશન વીજળી ખર્ચ મજૂરી પગાર આપેલ વટાવ ગાડાભાડું આગથી થયેલ નુકસાન ટેલિફોન ખર્ચ

બાકીઓ	વ્યક્તિ ખાતા	માલ-મિલકત ખાતા	ઊપજ-ખર્ચ ખાતા
જમા બાકીઓ :	મૂડી ખાતું લેણદારો બેન્ક લોન	આગથી બળી ગયેલ માલ વેચાણ ખાતું ખરીદમાલ પરત ખાતું અંગત વપરાશ માટે લીધેલ માલ	મળેલ કમિશન મળેલ વટાવ

ઈન્દરનું તા. 31-3-2015ના રોજનું કાર્યું સરવૈયું

ખાતાનું નામ	ખા.પા.	ખાતાની ઉધાર બાકી (₹)	ખાતાની જમા બાકી (₹)
મૂડી ખાતું		—	2,10,400
ઉપાડ ખાતું		10,000	—
દેવાદારો		43,750	—
લેણદારો		—	35,600
રોકડ		88,050	—
ફર્નિચર		25,000	—
બેન્ક		39,900	—
મળેલ કમિશન		—	1500
બેન્ક કમિશન		350	—
વીજળી ખર્ચ		6200	—
મજૂરી		1500	—
પગાર		5000	—
આગથી બળી ગયેલ માલ		—	15,000
10 ટકાની સરકારી જામીનગીરી		25,000	—
શરૂઆતનો સ્ટોક		75,000	—
ખરીદ ખાતું		73,250	—
વેચાણ ખાતું		—	1,06,000
ખરીદમાલપરત ખાતું		—	9250
વેચાણમાલપરત ખાતું		6250	—
અંગત વપરાશ માટે લીધેલ માલ		—	5000
બેન્ક લોન		—	25,000
આપેલ વટાવ		5000	—
મળેલ વટાવ		—	1500
ગાડાભાડું		1000	—
આગથી થયેલ નુકસાન		3000	—
ટેલિફોન ખર્ચ		1000	—
કુલ સરવાળો		4,09,250	4,09,250

નોંધ : ઉપરનું કાર્યું સરવૈયું પત્રક સ્વરૂપે તૈયાર થયેલ છે.

ઉપરના ઉદાહરણમાં ખાતાનાં સ્વરૂપે કાચું સરવૈયું નીચે પ્રમાણે તૈયાર કરી શકાય :

ઈન્દરનું તા. 31-3-2015નાં રોજનું કાચું સરવૈયું

ઉધાર બાકી	રકમ (₹)	જમા બાકી	રકમ (₹)
ઉપાડ ખાતું	10,000	મૂડી	2,10,400
દેવાદારો	43,750	લેણદારો	35,600
રોકડ	88,050	મળેલ કમિશન	1500
ફર્નિચર	25,000	આગથી બળી ગયેલ માલ	15,000
બેન્ક	39,900	વેચાણ ખાતું	1,06,000
બેન્ક કમિશન	350	ખરીદમાલપરત ખાતું	9250
વીજળી ખર્ચ	6200	અંગત વપરાશ માટે લીધેલ માલ	5000
મજૂરી	1500	બેન્ક લોન	25,000
પગાર	5000	મળેલ વટાવ	1500
10 ટકાની સરકારી જામીનગીરી	25,000		
શરૂઆતનો સ્ટોક	75,000		
ખરીદ ખાતું	73,250		
વેચાણમાલપરત ખાતું	6250		
આપેલ વટાવ	5000		
ગાડાભાડું	1000		
આગથી થયેલ નુકસાન	3000		
ટેલિફોન ખર્ચ	1000		
	4,09,250		4,09,250

ઉદાહરણ 3 : શ્રી અમિતના ચોપડેથી તા. 31-3-2016નાં રોજ નીચેની બાકીઓ લેવામાં આવી છે. આ બાકીઓ પરથી શ્રી અમિતનું કાચું સરવૈયું તૈયાર કરો.

ખાતાનું નામ	રકમ (₹)	ખાતાનું નામ	રકમ (₹)
માલિકની મૂડી	48,000	ઉપાડ	2000
બેન્ક સિલક	14,000	રોકડસિલક	4800
મુસાફરી ખર્ચ	480	પગાર	800
દેવાદારો	14,040	મળેલ વ્યાજ	200
ભાડું	600	વેચાણમાલપરત	2200
ખરીદમાલપરત	1400	વેચાણ	36,800
ખરીદી	28,000	પ્રોવિડન્ટ ફંડમાં ફાળો	320
પ્રોવિડન્ટ ફંડ	1000	લીધેલ લોન	9200
યંત્રો	7200	માલનો સ્ટોક	34,000
લેણદારો	8640	જાહેરાત ખર્ચ	480
સ્ટેશનરી ખર્ચ	400	ફર્નિચર	9800
મળેલ વટાવ	280	આપેલ વટાવ	400
દેવી હૂંડી	3000	લેણીહૂંડી	6000
મળેલ કમિશન	4000	ઘાલખાધ	1000
મિત્ર પાસેથી લોન	6000	ખર્ચા ચૂકવવાનાં બાકી	8000

ઉપરની બાકીઓમાં કઈ ઉધાર બાકી છે અને કઈ જમા બાકી છે તે નક્કી કરો. આ ઉધાર કે જમા બાકી કયાં ખાતાનાં પ્રકારને લાગુ પડે છે તે પણ નક્કી કરો.

ઉધાર બાકી અને જમા બાકી અંગે સમજૂતી

બાકીઓ	વ્યક્તિ ખાતા	માલ-મિલકત ખાતા	ઊપજ-ખર્ચ ખાતા
ઉધાર બાકીઓ :	ઉપાડ લેણીહૂંડી બેન્કસિલક દેવાદારો	ખરીદી ચંત્રો રોકડસિલક વેચાણમાલપરત માલનો સ્ટોક ફર્નિચર	મુસાફરી ખર્ચ ભાડું સ્ટેશનરી ખર્ચ પ્રોવિડન્ટ ફંડમાં ફાળો જાહેરાત ખર્ચ આપેલ વટાવ ઘાલખાધ પગાર
જમા બાકીઓ :	માલિકની મૂડી પ્રોવિડન્ટ ફંડ લેણદારો દેવીહૂંડી લીધેલ લોન મિત્ર પાસેથી લીધેલ લોન ખર્ચા ચૂકવવાનાં બાકી	ખરીદમાલપરત વેચાણ	મળેલ વટાવ મળેલ કમિશન મળેલ વ્યાજ

શ્રી અમિતનું તા. 31-3-2016ના રોજનું કાચું સરવૈયું

ઉધાર બાકી	રકમ (₹)	જમા બાકી	રકમ (₹)
બેન્કસિલક	14,000	માલિકની મૂડી	48,000
મુસાફરી ખર્ચ	480	ખરીદમાલપરત	1400
દેવાદારો	14,040	પ્રોવિડન્ટ ફંડ	1000
ભાડું	600	લેણદારો	8640
ખરીદી	28,000	મળેલ વટાવ	280
ચંત્રો	7200	દેવીહૂંડી	3000
સ્ટેશનરી ખર્ચ	400	મળેલ કમિશન	4000
ઉપાડ	2000	મિત્ર પાસેથી લોન	6000
રોકડસિલક	4800	મળેલ વ્યાજ	200
પગાર	800	વેચાણ	36,800
વેચાણમાલપરત	2200	લીધેલ લોન	9200
પ્રોવિડન્ટ ફંડમાં ફાળો	320	ખર્ચા ચૂકવવાના બાકી	8000
માલનો સ્ટોક	34,000		
જાહેરાત ખર્ચ	480		
ફર્નિચર	9800		
આપેલ વટાવ	400		
લેણીહૂંડી	6000		
ઘાલખાધ	1000		
	1,26,520		1,26,520

4. ગાણિતિક દૃષ્ટિએ સાચું કાચું સરવૈયું પણ ખાતાના નિયમોની દૃષ્ટિએ ખોટું કાચું સરવૈયું

ઘણી વખત વ્યવહારમાં એવું બને છે કે કાચા સરવૈયાની ઉધાર બાજુ અને જમા બાજુનો સરવાળો સરખો હોય છે, પણ ઉધાર બાજુની વિગત જમા બાજુ અને જમા બાજુની વિગત ઉધાર બાજુ દર્શાવેલ હોય છે. તેથી આ કાચા સરવૈયા પરથી તૈયાર કરવામાં આવેલ હિસાબો સાચી અને વાજબી સ્થિતિ રજૂ કરતા નથી, તેથી કાચા સરવૈયાને સુધારવાની જરૂરિયાત ઊભી થાય. આ અંગેનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે.

ઉદાહરણ 4 : હિમાનીનું તા. 31-3-2016ના રોજનું કાચું સરવૈયું નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવેલ છે. ખાતાના નિયમોની દૃષ્ટિએ આ કાચું સરવૈયું સાચું છે કે નહિ તે નક્કી કરો. જો ભૂલો હોય તો સુધારેલ કાચું સરવૈયું બનાવો.

હિમાનીનું તા. 31-3-2016નાં રોજનું કાચું સરવૈયું

ઉધાર બાકી	રકમ (₹)	જમા બાકી	રકમ (₹)
વેપારીઓ (લેણદારો)	10,000	મૂડી	25,000
દેવીહૂંડીઓ	9000	પગાર	5000
વ્યાજ મળ્યું	6000	બેન્ક ઓવરડ્રાફ્ટ	10,000
મળેલ વટાવ	750	ગ્રાહકો (દેવાદારો)	20,000
યંત્ર	10,500	આપેલ વટાવ	250
માલનો સ્ટોક	15,000	વેચાણ	30,000
ખરીદી	35,000	વેચાણપરત	4250
મજૂરી	4500	ચૂકવેલ ભાડું	9000
ખરીદ પરત	3750		
કમિશન મળ્યું	7000		
ડિવિડન્ડ મળ્યું	2000		
	1,03,500		1,03,500

ઉધાર બાજુએ દર્શાવેલ જમા બાકીઓ	રકમ (₹)	જમા બાજુએ દર્શાવેલ ઉધાર બાકીઓ	રકમ (₹)
વેપારીઓ (લેણદારો)	10,000	પગાર	5000
દેવીહૂંડી	9000	ગ્રાહકો (દેવાદારો)	20,000
વ્યાજ મળ્યું	6000	આપેલ વટાવ	250
મળેલ વટાવ	750	વેચાણપરત	4250
ખરીદપરત	3750	ચૂકવેલ ભાડું	9000
કમિશન મળ્યું	7000		
ડિવિડન્ડ મળ્યું	2000		
	38,500		38,500

નોંધ : બંને બાજુએ ખોટી લખાયેલ બાકીઓનો સરવાળો ₹ 38,500 થાય છે. તેથી ગણિતની દૃષ્ટિએ કાચું સરવૈયું સાચું છે, પણ નિયમોની દૃષ્ટિએ આ કાચું સરવૈયું માન્ય ગણાય નહિ. સુધારેલ કાચું સરવૈયું પાછળ દર્શાવેલ પ્રમાણે બનશે.

હિમાનીનું તા. 31-3-2016નાં રોજનું સુધારેલ કાચું સરવૈયું

ઉધાર બાકી	રકમ (₹)	જમા બાકી	રકમ (₹)
પગાર	5000	વેપારીઓ (લેણદારો)	10,000
ગ્રાહકો (દેવાદારો)	20,000	દેવીહૂંડી	9000
આપેલ વટાવ	250	વ્યાજ મળ્યું	6000
વેચાણપરત	4250	મળેલ વટાવ	750
ચૂકવેલ ભાડું	9000	ખરીદપરત	3750
યંત્ર	10,500	કમિશન મળ્યું	7000
માલનો સ્ટોક	15,000	ડિવિડન્ડ મળ્યું	2000
ખરીદી	35,000	મૂડી	25,000
મજૂરી	4500	બેન્ક ઓવરડ્રાફ્ટ	10,000
		વેચાણ	30,000
	1,03,500		1,03,500

5. ગાણિતિક દૃષ્ટિએ અને ખાતાના નિયમોની દૃષ્ટિએ ખોટું કાચું સરવૈયું

ઘણી વખત હિસાબનીશની ભૂલનાં કારણે અથવા અનુભવના અભાવને કારણે કાચા સરવૈયાની બંને બાજુના સરવાળા સરખા થતાં નથી. આવા સંજોગોમાં ભૂલો શોધી અને સુધારેલ કાચું સરવૈયું તૈયાર કરવાનું હોય છે. આ અંગેનું ઉદાહરણ નીચે આપેલ છે.

ઉદાહરણ 5 : શ્રી અતુલના તા. 31-3-2016ના રોજના કાચા સરવૈયાના બંને બાજુના સરવાળા સરખા થતા નથી.

ભૂલો શોધી સુધારેલ કાચું સરવૈયું તૈયાર કરો.

શ્રી અતુલનું તા. 31-3-2016ના રોજનું કાચું સરવૈયું

ઉધાર બાકી	રકમ (₹)	જમા બાકી	રકમ (₹)
શરૂઆતનો સ્ટોક	22,500	વેચાણ	3,75,000
ઘાલખાધ અનામત	2400	રોકાણો	15,000
રોકાણોનું વ્યાજ	900	વેચાણમાલપરત	25,500
ખરીદી	2,25,000	મૂડી	42,000
પગાર	25,500	લેણીહૂંડી	19,500
જાવકમાલ ગાડાભાડું	7350	દેવાદારો	75,000
ખરીદમાલ પરત	13,050	મળેલ ભાડું	1050
મોટરકાર	24,000	લોન પર વ્યાજ	1080
મજૂરી	6750	મળેલ વટાવ	2250
તાર-ટપાલ	600	આવકમાલ ગાડાભાડું	10,500
ઉપાડ	6000		
રોકડસિલક	1500		
દેવીહૂંડી	9750		
બેન્ક ઓવરડ્રાફ્ટ	12,000		
પરચૂરણ ખર્ચ	13,050		
લેણદારો	45,000		
ઘાલખાધ	1950		
વીમા-પ્રીમિયમ	6120		
બેન્ક લોન	36,000		
જાહેરાત ખર્ચ	7500		
જમીન મકાન	45,000		
	5,11,920		5,66,880

જમા બાજુનો સરવાળો ₹ 5,66,880 અને ઉધાર બાજુનો સરવાળો ₹ 5,11,920 છે. જમા બાજુનો સરવાળો ₹ 54,960 વધુ છે. ખોટી નોંધાયેલ વિગતોનો તફાવત ₹ 54,960 ÷ 2 = ₹ 27,480 આવે તો તમે શોધેલી વિગતોનો તફાવત સાચું કાચું સરવૈયું બતાવશે.

ઉધાર બાજુએ દર્શાવેલ જમા બાકીઓ	રકમ (₹)	જમા બાજુએ દર્શાવેલ ઉધાર બાકીઓ	રકમ (₹)
ઘાલખાધ અનામત	2400	રોકાણો	15,000
રોકાણોનું વ્યાજ	900	વેચાણમાલપરત	25,500
ખરીદમાલપરત	13,050	લેણીહૂંડી	19,500
દેવીહૂંડી	9750	દેવાદારો	75,000
બેન્ક ઓવરડ્રાફ્ટ	12,000	લોન પર વ્યાજ	1080
લેણદારો	45,000	આવકમાલ ગાડાભાડું	10,500
બેન્ક લોન	36,000		
	1,19,100		1,46,580

અહીં જમા બાજુનો સરવાળો ₹ 1,46,580 અને ઉધાર બાજુનો સરવાળો ₹ 1,19,100 છે. તફાવત જમા બાજુએ ₹ 1,46,580 – ₹ 1,19,100 = ₹ 27,480 વધુ છે. તેથી ઉપર આપેલા કાચા સરવૈયામાં જમાબાજુનો સરવાળો જે ₹ 5,66,880 છે, તેમાંથી ₹ 27,480 બાદ કરવા. વધેલ રકમ ₹ 5,39,400 જમા બાજુનો સાચો સરવાળો છે. તેવી જ રીતે ઉધાર બાજુનો સરવાળો ₹ 5,11,920 છે, તેમાં ₹ 27,480 ઉમેરો. કુલ રકમ ₹ 5,39,400 આવશે.

આમ, ઉધાર બાજુનો અને જમા બાજુનો સરવાળો સરખો થતાં કાચું સરવૈયું ગાણિતિક દૃષ્ટિએ અને નિયમોની દૃષ્ટિએ સાચું ચિત્ર રજૂ કરશે.

સુધારેલ કાચું સરવૈયું નીચે પ્રમાણે છે :

શ્રી અતુલનું તા. 31-3-2016ના રોજનું કાચું સરવૈયું

ઉધાર બાકી	રકમ (₹)	જમા બાકી	રકમ (₹)
રોકાણો	15,000	ઘાલખાધ અનામત	2400
વેચાણમાલપરત	25,500	રોકાણોનું વ્યાજ	900
લેણીહૂંડી	19,500	ખરીદમાલપરત	13,050
દેવાદારો	75,000	દેવીહૂંડી	9750
લોનનું વ્યાજ	1080	બેન્ક ઓવરડ્રાફ્ટ	12,000
આવકમાલ ગાડાભાડું	10,500	લેણદારો	45,000
શરૂઆતનો સ્ટોક	22,500	બેન્ક લોન	36,000
ખરીદી	2,25,000	વેચાણ	3,75,000
પગાર	25,500	મૂડી	42,000
જીવકમાલ ગાડાભાડું	7350	મળેલ ભાડું	1050
મોટરકાર	24,000	મળેલ વટાવ	2250
મજૂરી	6750		
તાર-ટપાલ	600		
ઉપાડ	6000		
રોકડસિલક	1500		
પરચૂરણ ખર્ચ	13,050		
ઘાલખાધ	1950		
વીમા-પ્રીમિયમ	6120		
જાહેરાત ખર્ચ	7500		
જમીન-મકાન	45,000		
	5,39,400		5,39,400

1. દરેક પ્રશ્ન માટે યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો :

- (1) કાચું સરવૈયું કયા તબક્કા પછી તૈયાર કરવામાં આવે છે ?
 (અ) આમનોંધ પછી (બ) હવાલા પછી
 (ક) ખાતાવહી પછી (ડ) ખાતાવહી પહેલાં
- (2) કાચાં સરવૈયાના આધારે કઈ બાબત તૈયાર કરવામાં આવે છે ?
 (અ) વાર્ષિક હિસાબો (બ) હવાલાઓ
 (ક) ખાતાવહી (ડ) પેટાનોંધો
- (3) કાચાં સરવૈયામાં કેટલા સમયનાં ખાતા હોય છે ?
 (અ) 1 વર્ષનાં (બ) ગમે તેટલા સમયનાં
 (ક) છ માસનાં (ડ) ત્રણ માસનાં
- (4) કાચું સરવૈયું કઈ કઈ રીતે તૈયાર કરી શકાય ?
 (અ) ફક્ત પત્રકનાં સ્વરૂપે (બ) ફક્ત ખાતાનાં સ્વરૂપે
 (ક) અન્ય ગમે તે રીતે (ડ) (અ) અથવા (બ)
- (5) ગણિતિક દૃષ્ટિએ કાચું સરવૈયું સાચું એટલે
 (અ) ઉધાર બાજુનો વધુ સરવાળો (બ) જમા બાજુનો વધુ સરવાળો
 (ક) બંને બાજુનો સરખો સરવાળો (ડ) બંને બાજુનો સરવાળો શૂન્ય

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) કાચું સરવૈયું ગણિતની દૃષ્ટિએ ક્યારે સાચું કહેવાય ?
- (2) કાચા સરવૈયામાં કેટલી બાજુઓ હોય છે ?
- (3) કાચા સરવૈયાનાં બંને બાજુના સરવાળા વિશે તમે શું જાણો છો ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે કે ત્રણ વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) કાચું સરવૈયું તૈયાર કરવાની સરવાળા પદ્ધતિ અને બાકીની પદ્ધતિ સમજાવો.
- (2) કાચા સરવૈયાનું પત્રક સ્વરૂપ અને ખાતા સ્વરૂપ સમજાવો.
- (3) કાચા સરવૈયાનાં બે લક્ષણો સમજાવો.
- (4) કાચાં સરવૈયાના બે હેતુઓ સમજાવો.
- (5) સાચો અને વાજબી ખ્યાલ ક્યારે બને છે ?

4. નીચે આપેલ વિગતોના આધારે પ્રવિણ પટેલનું તા. 31-3-2016ના રોજનું કાચું સરવૈયું તૈયાર કરો :

ખાતાનું નામ	રકમ (₹)	ખાતાનું નામ	રકમ (₹)
શરૂઆતનો સ્ટોક	7440	બેન્ક લોન	1760
મજૂરી	4000	આવકમાલ ગાડાભાડું	1200
વેચાણ	48,000	ખરીદી	30,000
સમારકામ	800	જાવકમાલ ગાડાભાડું	600
વેરો	600	દેવાદારો	8000
જમીન-મકાન	2400	રોકડસિલક	80
પ્લાન્ટ-મશીનરી	3000	છૂટાં ઓજારો	720
વીજળી ખર્ચ	920	લેણદારો	3200
મૂડી	16,000	પરચૂરણ આવકો	240
ઓફિસ પગાર	1000	ઓફિસ ફર્નિચર	240
પેટન્ટ	400	પાઘડી	6000
બેન્કસિલક	1800		

5. નીચે આપેલ ખાતાની બાકીઓ પરથી શ્રી બ્રિજમોહનનું તા. 31-3-2016નાં રોજનું કાચું સરવૈયું તૈયાર કરો :

ખાતાનું નામ	રકમ (₹)	ખાતાનું નામ	રકમ (₹)
શરૂઆતનો સ્ટોક	7800	પ્લાન્ટ યંત્રો	4500
ગીરોમુક્ત મિલકતો	15,000	મજૂરી	1000
પરચૂરણ દેવાદારો	6000	આવકમાલ ગાડાભાડું	90
કારખાના ખર્ચ	800	રોયલ્ટી	100
કાચામાલની ખરીદી	7500	જીવકમાલ ગાડાભાડું	100
કારખાનાં ભાડું	700	મૂડી	8000
વટાવ આપ્યો	400	વટાવ મળ્યો	360
પરચૂરણ લેણદારો	2000	વીમો	200
ઘાલખાધ અનામત	150	કમિશન મળ્યું	1500
કમિશન ચૂકવ્યું	500	ઘાલખાધ	150
ઓફિસ ખર્ચા	750	પગાર	1000
મુસાફરી ખર્ચા	100	કાનૂની ખર્ચા	100
બેન્ક સિલક	420	રોકડસિલક	400
લીધેલ લોન	3000	ઓફિસ ભાડું	400
ચોખ્ખું વેચાણ	33,000		

6. વલ્લભ દ્વારા નીચે પ્રમાણે કાચું સરવૈયું બનાવવામાં આવેલ છે. જો તેમાં કોઈ ભૂલ હોય તો સુધારેલ કાચું સરવૈયું બનાવો અને તેનાં કારણો આપો.

ખાતાનું નામ	રકમ (₹)	ખાતાનું નામ	રકમ (₹)
શરૂઆતનો સ્ટોક	6000	મૂડી	61,000
વેચાણ	86,000	વટાવ આપ્યો	1500
વેચાણપરત	4000	કમિશન મળ્યું	1700
મજૂરી પગાર	31,000	સ્થિર મિલકતો	61,000
લેણીહૂંડી	8000	ખરીદી	46,000
દેવાદારો	10,000	ખરીદપરત	3000
ભાડું	4000	આવકમાલ ગાડાભાડું	1600
રોકડ	1800	જીવકમાલ ગાડાભાડું	1700
લેણદારો	7900	દેવીહૂંડી	13,000
આખર સ્ટોક	34,800	વ્યાજ ચૂકવ્યું	3000
	1,93,500		1,93,500

7. શ્રી પરેશકુમારનું તા. 31-3-2016ના રોજનું કાયું સરવૈયું ઉધાર બાકી અને જમા બાકીનાં સરવાળાનો તફાવત દર્શાવે છે. ભૂલો શોધી સુધારેલ કાયું સરવૈયું બનાવો.

ખાતાનું નામ	ખા.પા.	ઉધારબાકી (₹)	જમાબાકી (₹)
મૂડી		66,000	—
માલનો સ્ટોક		9000	—
ખરીદી		—	90,000
વેચાણ		96,000	—
માલપરત ઉધાર		1200	—
માલપરત જમા		—	6000
મજૂરી પગાર		11,400	—
જાહેરાત ખર્ચ		2580	—
ચૂકવેલ ભાડું		—	1800
ઘાલખાધ		1200	—
મકાન		42,600	—
લેણદારો		9000	—
દેવાદારો		—	8400
સામાન્ય અનામત		5400	—
આવકવેરો		—	1800
બેન્કસિલક		2820	—
ડિવિડન્ડ		—	5000
કમિશન મળ્યું		—	10,000
લેણીહૂંડી		15,000	—
		2,62,200	1,23,000

